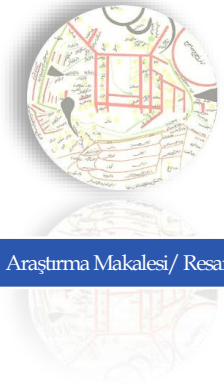

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
28. Sayı/Issue Ağustos/August 2022
Samsun-Türkiye/ Turkey www.dedekorkutdergisi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut432>

Araştırma Makalesi/ Research Article

Cümcümenâme'de Edatlar ve Edat Görevli Sözcükler

Preposition and Prepositions Tasked Words in Cümcümenâme

Öz

Edatlar, Türk dili araştırmalarında bir sözcük türü olarak varlığı tartışılmaktadır. Edatların bir sözcük türü olup olmadığı ve işlevlerinin ne olduğu konusunda araştırmacılar arasında tam bir uzlaşma bulunmamaktadır. Günümüze kadar geçen süreçte gerek edatların varlığı gerekse edatların terimsel karşılıkları için farklı görüşler ileri sürülmektedir. Hatta bazı araştırmacıların zamanla edatlar hakkındaki görüşlerinin de değiştiği görülmüştür. Çalışmada edatların sadece Türkiye Türkçesinde değil diğer Türk lehçelerindeki durumundan da bahsedilerek edat konusu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Çağatay Türkçesi sahasına ait Cümcümenâme adlı eserde edat ve edat görevli sözcükler incelenmiştir. Çalışmaya Cümcümenâme hakkında bilgi verildikten sonra edat türünün Türkiye Türkçesindeki varlığına ve tartışmalarına değinilmiştir. Böylece Çağatay Türkçesinde edat kapsamına giren Türkçe ve yabancı kelimeler hususu da aydınlatılmıştır. Daha sonra edatlar konusundaki çeşitli kaynaklardan hareketle edatlar sınıflandırılmış ve Türkiye Türkçesinde kabulü tartışılan edat türü Cümcümenâme adlı eserde hareketle incelenerek edatların Çağatay Türkçesindeki kullanım özellikleri ve işlevleri belirlenmiştir. 31 varaktan oluşan eserde 379 satır incelenmiştir. Çağatay Türkçesinde 9 başlıktan oluşan edat yapılarına ait eserde 6 edat türü bulunmuştur. Bu edat türlerine ait 21 farklı edat yapısı ve bu yapılardan da 117 kullanım biçimi tespit edilmiştir. Çalışmada edatların kullanım sıklığına da yer verilmiştir. Bulunan yapıların daha çok bağlama ve ünlem edatları olduğu görülmekle birlikte ünlem edatlarının daha çok göze çarptığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Cümcümenâme, edatlar.

Abstract

Prepositions have taken their place in Turkology as a type of word whose existence is discussed in Turkish. There is no complete consensus on this issue by the researchers. In the process until today, there are different opinions about the existence of prepositions and the terminology of prepositions. In fact, it has been observed that some researchers' views on prepositions have changed over time. In the study, the subject of prepositions was tried to be clarified by mentioning the existence of prepositions not only in Turkey Turkish but also in other Turkish dialects. In this study, words with prepositions and prepositions in the work named Cümcümenâme belonging to the field of Chagatay Turkish were examined. Turkey types of prepositions After about Cümcümenâ studies were mentioned in Turkish assets. Thus, the issue of Turkish and foreign words that are included in the preposition in Chagatay Turkish was also enlightened. Then move prepositions prepositions classified from various sources on the adoption and use properties in Turkey Turkish Chagatai Turkish type of prepositions prepositions discussed in his book examining Cümcümenâ already been determined. In the work consisting of 31 leaves, 379 lines were examined. In the work of preposition structures consisting of 9 titles in Chagatai Turkish, 6 types of prepositions were found. 21 different preposition structures belonging to these preposition types and 117 usages from these structures have been identified. The frequency of use of prepositions is also included in the study. Although it is seen that the structures found are mostly conjunction and exclamatory prepositions, it has been determined that exclamation prepositions are more prominent.

Keywords: Chagatay Turkish, Cümcümenâme, prepositions.

Kutlu Hacı*

Sorumlu Yazar Corresponding Author

* Yüksek Lisans Öğrencisi.

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ordu/Türkiye.

Elmek: kutlu_tde@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-8839-681X

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 02.07.2021

Kabul Tarihi: 03.08.2022

E-yayın Tarihi: 25.08.2022

Atıf/Citation:

Hacı, K. (2022). Cümcümenâme'de Edatlar ve Edat Görevli Sözcükler. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (28), s. 65-79.

Giriş

Dini eserler, şüphesiz insanlığın maneviyatına birçok katkı sağlamakla birlikte somut anlamda da ait oldukları toplumların bilimsel çalışmalarına kaynak teşkil etmektedirler. Din, insanları bir araya getiren önemli bir unsur olduğu gibi kendisini benimseyen toplulukların da edebiyatının ve dilinin şekillenmesinde etkili bir unsurdur. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle devam eden bu şekillenme, geçen yüzyıllardaki eserlere de yansımış ve Türk dilini, özellikle de yapı ve anlam açısından zenginleştirmiştir.

Türk dili, sahip olduğu zenginliklerin yanında eskiden beri tartışılan önemli gramer sorunlarına da sahiptir. Bu sorunlardan biri de edatların tanımı ve sınıflandırılması olmuştur. Edatların sınıflandırılması üzerine ortak bir metot olmamakla birlikte yapılan çalışmalarda da birbirinden farklı yöntemler görülmüştür (Efendioğlu, 2007:27-29).

Boz (2018), edat kavramını *ilgeç* olarak kabul etmiş genel Türkçe sözlüklerde ilgeç tanımlarında dil bilgisel bilgi birimi olarak zorunlu (ad durum) biçimbirimlerinin verilmediğini ve bu durumun hem eksiklik hem de tutarsızlık olduğunu ifade ederek ilgeç tanımlarının yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Boz, 2018:749-758).

Korkmaz'a göre Türk dilinin gramer görevli bağımsız kelime ve kelime grubu olan edatlar, 'yalnız başına bir anlam taşımayan; ancak, ad ve ad soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kurmaktadır (Korkmaz, 2007:79).

Ergin ise, edatları anlamları olmayan, yalnızca dil bilgisel işlevleri olan sözcükler olarak görmüş ve edatları ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatları olarak sınıflandırmış; cümle unsurlarını sayarken de bağlama edatlarını cümle dışı unsur olarak kabul etmiştir. (Ergin, 2006:376-380). Ergin'in bu yaklaşımı Cemiloğlu tarafından da benimsenmiştir (Cemiloğlu, 1994-87). Gencan (2001: 103-123) ilgeç tümleci adıyla cümlelerin unsuru olarak kabul etmiş, Şimşek (1987:121) ise Ergin'e yakın bir şekilde cümle unsurlarında edat türüne yer vermemiştir. Karahan (1999:46-59), özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf olarak cümle unsurlarını belirlerken ilave edilen unsurları da cümle dışı unsur olarak kabul etmiştir.

Toparlı (2011), edat türlerini ünlem edatları, bağlama edatları ve son çekim edatları olarak ayırmıştır (Toparlı, 2011:544).

Cümle unsurları içinde edatların varlığı bu şekildeyken cümle dışı unsurlar da tartışmalara sebep olmuştur. Hangi unsurların cümle dışı unsur sayılması gerektiği bir sorun teşkil etmiştir. Ergin (2006:376-380), Karahan (1999:46-59) gibi araştırmacılar bağlaç ve ünlemlerle ünlem gruplarını cümle dışı unsur sayarken; Gencan (2001:132), Ediskun (1999:352), Dizdaroğlu (1976:77) gibi araştırmacılar da aynı unsurları edat-ilgeç tümleci başlığı altında bir cümle unsuru olarak incelemiştir.

Edatlar, bazı araştırmacılar tarafından 'anamlı kelimeler, tamlamalar ve öbeklerden sonra gelerek, onların başka kelimelerle söz dizimsel ve anlamsal ilişkilerini gösterip, anlamlarını güçlendirip, sınırlayabilen kelimeler' şeklinde tarif edilmiş ve sontakılar olarak adlandırılmıştır (Demir ve Yılmaz: 2014:220). Son çekim edatlarının farklı işlevleriyle onların söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısı arasında sıkı bir ilişki

olduğuna dikkat çeken Doğan (2014:106), bu farklı işlevlerin şekil bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel sınırlılıkları gerektirdiğini belirtmiştir.

Korkmaz (2003: 1055-1083); edatları yapı ve kökenleri, kullanılış biçimleri ve görevleri bakımından üç şekilde sınıflandırmıştır: Yapıları bakımından önce Türkçe kökenli edat (ad kökenli, fiil kökenli) ve yabancı kökenli edat olarak ayırmıştır. Kullanılış biçimleri bakımından yalın durum isteyen edatlar, ilgi durumu isteyen edatlar, yönelme durumu isteyen edatlar ve çıkma durumu isteyen edatlar olmak üzere dört gruba ayırmıştır. Görevleri bakımından ise “aitlik” ve “ilgili olma” ilişkisi olanlar, “benzerlik, tıpkılık, denklik” ilişkisi kuranlar, belirtme yoluyla “başkalık” ilişkisi kuranlar, “beraberlik” veya “vasıta” ilişkisi kuranlar, “miktar” ve “derece” ilişkisi kuranlar, “uygunluk, denklik” ve “nispet” ilişkisi kuranlar, “sebep, maksat, gaye, hedef” ilişkisi kuranlar, “karşılık, karşılaştırma, zıtlık” ilişkisi kuranlar, “yön gösterme” ilişkisi kuranlar, “öncelik, sonralık zaman” ilişkisi kuranlar, “duraksama, tahmin ve şüphe bildirme” görevi ile kullanılan edatlar ve “pekiştirme, aşırılık bildirme” görevi ile kullanılan edatlar diye incelemiştir.

Edatlar manaları olamayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatları da vazifeli kelimeler olarak adlandıran Ergin (2006:348) edatlar için şu yapıları örnek vermiştir: *ile, için, gibi, kadar, göre, dolayı, ötürü, ait, üzere, beri, önce, evvel, sonra, geri, karşı, doğru, yana, taraf, başka, dair, rağmen, değin, fakat, lakin, ancak, çünkü, mademki, halbuki, gerçi, eğer, yoksa, ah, vah, eyvah, ay, vay, of, hop, haydi, gibi.*

Edatlar üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, Atay (2018) “Çağatay Türkçesi’nde Edatlar” adlı çalışmada edatları sınıflandırmış ve Çağatay Türkçesi sahasına ait 13 esere dayalı olarak incelemiştir. İncelemeye konu olan Mustafa Toker ve Muhsin Uygun (2017) tarafından Çağatayca tercümesi incelenen ve gramer özellikleri değerlendirilen eserde edatlar üzerinde yüzeysel durulmuştur. Bu çalışmada tarihi Türk lehçeleri içinde önemli bir devre olan Çağatay Türkçesi döneminde yazılmış ve çeşitli nüshaları olan dini nitelikteki Cümcümenâme’de edat ve edat görevli sözcükler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durularak konu olabildiğince kapsamlı olarak incelenmeye ve eksik kısımları aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada eser hakkında bilgi verilmiş ve Çağatay Türkçesinde de edat olarak kabul edilen Türkçe ve yabancı kelimeler ele alınmıştır. Edatlar hakkındaki mevcut görüşler incelenmiş ve çalışmada Argunşah’ın (2013) edat tasnifi benimsenmiştir. Ayrıca tespit edilen yapılar hakkında başka görüşlere de yer verilmiştir.

Mevcut yapılar, alfabetik sıraya göre sınıflandırılmış ve gruplar içinde ele alınmıştır. Bunu yaparken de edatlar yine kendi grupları içinde alfabetik sıraya göre düzenlenerek ifade ve işlevleri açısından açıklanmaya gayret edilmiştir. Ayrıca örneklerin yazılışında alındığı kaynağın imlasına bağlı kalınmış ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları da belirtilmiştir. Örnekler sunulurken orijinal metnin çevirisindeki varak ve satır numaraları sırasıyla ayrı ayrı yazılmıştır. Tekrar eden yapılar, kelime grupları ya da cümleler, tekrar tekrar yazılmamış; örneğini teşkil ettiği eşdeğer yapının önünde varak ve satır numarası belirtilmiştir.

1. Cümcümenâme’nin Konusu ve Nüshaları

1.1. Cümcümenâme’nin Konusu

Eser, İlyas peygambere iman etmek yerine şeytana iman eden ve bu yüzden büyük sıkıntılar çeken; fakat yanındaki adamlara ve fakirlere iyi davrandığı için Allah tarafından Hz. İsa zamanında diriltilen Cümcüme Sultan’ın hikâyesini konu edinmektedir. Esere göre Hz. İsa, kuru kafa halinde yol kenarında yatan Cümcüme’ye çeşitli sorular sorarak cevaplarını alır. Cümcüme Allah’a yalvarır ve Allah’ın kudretiyle dirilir. İsa aleyhisselama, ardından gelecek Muhammed aleyhisselama iman edip Müslüman olarak 80 yıl daha yaşadıktan sonra ölür.

Cümcümenâme’nin ilk örneği Feridüddin Attar tarafından Farsça kaleme alınmıştır. Eser, 14. yüzyılda Harezmli bir Türk şairi olan Hüsam Kâtip tarafından halkın bilgilendirilmesi amacıyla Harezm Türkçesine tercüme edilmiştir. Ancak bu eser tam olarak bir tercüme değildir ve eserde eklemeler mevcuttur. Bu özelliğinden dolayı bir adaptasyon niteliği taşıyan eserin Türkçeye yapılmış ilk tercümesidir. Harezm Türkçesi dışında Anadolu ve Çağatay sahalarında da çevirileri olan eserin Çağatay Türkçesine yapılan tercümesinden kaynağının Ka’bul- Ahbâr’dan aktarılan bir rivayete dayandığı bilinmektedir.

1.2. Cümcünâme’nin Nüshaları

Farklı tarihi lehçelerde nüshaları olan Cümcümenâme’nin Harezm sahasına ait nüshaları St. Petersburg’da bulunan üç adet St. Petersburg nüshası ile Kazan Üniversitesi matbaasında matbu olarak basılan Kazan nüshasıdır. *Cümcüme Sultan*, *Dâstân-ı Cümcüme*, *Cimcime-i Sultani* adlarıyla Oğuz Türkçesiyle yazılmış nüshaları ise değişik coğrafyalarda ve kütüphanelerde bulunmaktadır (Argunşah: 2002,15). Çağatay sahasına ait nüshası Paris’te bulunmaktadır. Daha çok manzum çevirileri olan eserin Çağatay Türkçesine çevirisi ise mensurdur. Bu çalışmada Çağatay Türkçesiyle yazılan mensur tercümesi esas alınmıştır.

2. Çağatay Türkçesinde Edatlar ve Edat Görevli Yapılar

Çağatay Türkçesini, ‘15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık olarak Osmanlı Devleti dışında kalan Asya’daki doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dili’ olarak tanımlayan Argunşah (2013:15,141) Çağatay Türkçesinin edatlar bakımından oldukça zengin olduğunu söyler. Argunşah’ın Çağatay Türkçesindeki edatlarla ilgili tasnifi şöyledir:

2.1. Bağlama edatları (bağlaçlar)

bile / bilen / birlen “ile”: til bile “dil ile”, senin birle “seninle”, meniñ birlen “benimle”

ile / ilen “ile”: hüsn ile “güzellikle”

dağı / tağı “ve, dahi”

kim “ki”: anuñ üçün kim “onun için ki”

yana “yine, ve”

Arapça ve Farsça olanlar: ki “ki”, ü “ve”, ve “ve”, veyâ “veya”, vü “ve”, vühem “ve de”, veyâhüd “veyahut”, yâhüd “yahut”

2.2. Çekim edatları

Yalın, yönelme, bulunma ve ayrılma durumu ekleri almış isimlerden sonra gelirler:

a. Ayrılık, başkalık ifade edenler

ağın “-den başka”

artuđ “-den fazla”

öniğ “başka”: *iğidin öniğ* “Tanrı’dan başka”

özge “den başka”: *sendiñ özge* “senden başka”

b. Zaman ifade edenler

aşnu “+den önce”

bëri / bërü “beri”: *munça yıldan bëri* “bunca yıldan beri”

burna / burun “den önce”: *kün çıkardıñ burun* “güneş çıkmadan önce”

këyin / kèđin “+den sonra”: *nëçe küñdin këyin* “nice günden sonra”

öñ “+den önce”: *barçadıñ öñ* “herkesten önce”

soñ / soñra “-den sonra”: *sufradıñ soñ* “sofradan sonra”

tëgi “+e kadar”: *tañğa tëgi yığladı* “sabaha kadar ağladı”

tëgrü “-e kadar”: *seherge tëgrü* “sehere kadar”

c. Yer-yön ifade edenler

ara “arasında, içinde”

astın “alt, aşağı”

bağa “-e doğru”: *Kâbuldıñ ğarbğa bağa on tört yığaç yoldur* “Kâbil’den batıya doğru on ağaç yoldur” (Babur)

içre “+de içinde”: *cihân içre* “cihanda, cihan içinde”

ilgerü “ileri”: *andıñ ilgeri atı da yođ êrdi, özi de yođ êrdi* “ondan önce adı da yoktu kendisi de yoktu (Ebulgazi Bahadır Han)

karşu “+e karşı”: *gülge karşu* “güle karşı”

sarı / sarığa “-e doğru, tarafa”

sınar “+den taraf, tarafa”: *şehr sınar barđalı uğrap turur êrdim* “şehre doğru gitmek için uğraşmışım” (İsbicabi)

tapa “-e doğru”: *ölügniñ yüzi tapa* “ölünün yüzüne doğru”

tëgrü “+e doğru”

utru “+e karşı”: *Salur Kazan utru barıp qarbarp tutdı* “Salur Kazan ona karşı gidip yakalayıp tuttu” (Ebulgazi Bahadır Han)

üstün “üst, yukarı”

üze “üzerine, üzerinde”

üzre “üzerine”

yokarı / yokaru “yukarı”: *yokarı çıkıp karasalar kim “yukarı çıkıp baksalar ki”* (Padişah Hoca)

ç. Sebep, amaç ifade edenler

üçün “için”: *anı üçün “onun için”*

d. Görelik ifade edenler

bağa “-e göre”

köre “göre”

2.3. Cümle başı edatları

Cümle başı edatlarının “bolmasa, eyle (ki) yoksa” dışındakileri Arapça ve Farsçadan alıntıdır.

bā-vücūd “bununla birlikte, ancak, özellikle”

belki “belki”

bolmasa “yoksa, öyle ise, o hâlde”

çü “madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman”

çün “madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman”

çünki “madem ki, zira, çünkü, artık, -dığı zaman”

eger / ger / er “eğer”

egerçi / gerçi “gerçi”

eyle kim “öyle ki”

lîk / lîkin “fakat, ama, ancak”

meger “meğer”

velî / velîk / velîkin “ama, fakat, ancak”

yoksa “yoksa”

2.4. Kuvvetlendirme (pekiştirme) edatları

oğ / ök “bizzat, tam, tıpkı”: *tapuğunda da oğ arz kılay “huzurunda da arz edeyim.”* (Babur)

ma / me “da, de”: *nêçe me “nasıl da”*

2.5. Şüphe edatları

ekin / êrkin / êrken (< *êrki+n*) “acaba”

bolğay kim “belki”

2.6. Karşılaştırma-denkleştirme edatları

ger...ger “ister ister”

eger...eger “ister ister”

h̄āh...h̄āh “ister... ister”
geh... geh “zaman zaman”
gāh... gāh “zaman zaman”
hem... hem “hem... hem”
kèrek... kèrek “gerek... gerek”
nè... nè “ne... ne”
nè... nè... nè “ne... ne... ne”
yā... yā “ya... ya”

2.7. Cevap edatları

beli “evet”
elbette “elbette, tabi”
yok “hayır”

2.8. Benzetme edatları

ança “onun gibi”: *ança çağlık* “onun gibi, öyle”
andağ / andak / andağok “onun gibi, öyle”
bigin / kibi / kibin “gibi”: *közüm yaşı bigin* “gözyaşım gibi”
bulay “böyle, bunun gibi”
buncılayın “bunun gibi”
bu yanlıg / uşbu yanlıg “böyle”: *bu yanlıg söz* “böyle söz”
çağlık / çaklık / çağlıg “gibi, kadar”: *ança çağlık* “öyle, onun gibi”
dèg / tèg / day “gibi, kadar”: *sèniñ dèg* “senin gibi”
mèñiz / mèñizlig “gibi”: “*anķā mēñizlig*” *anka gibi*
misil+lig “gibi, benzer”: *kōñlūñ misilig* “gönlün gibi”
mundağ / mundağ / munday / mun dèg / munuñ dèg “böyle, bunun gibi”
munçaqlık “bunun gibi, böyle”
oğşaş “benzer”: *kişilerge oğşaş* “kişilere benzer”
şundağ / şundağ “şöyle, böyle”
yanlıg / yanlık “gibi”: *lāle yanlık* “lale gibi”
yosunluğ “yosunluk” *gibi*: *uşbu yosunluk* “böyle, bunun gibi”

Alıntı “şifat” kelimesi de benzetme edatı olarak kullanılır. *Mansūr şifat* “Mansur gibi”

2.9. Ünlem edatları

āh “ah”
eyā “ey”

dirîg / dirîg+a “yazık, eyvah”

ëy “ey”

ilâhî “ey Allah’ım”

yâ “ey”

zinhâr “sakın”

3. Cümcümenâme’de Edatlar ve Edat Görevli Yapılar

Tasnifinde bağlama edatı adıyla bağlaçları, ünlem edatı adıyla ünlemleri ele alan Argunşah (2017) edat görevli yapılara da yer vermiştir. Biz de Argunşah’ın yapmış olduğu tasnife göre Cümcümenâme’de edat ve edat görevli yapıları altı başlık altında inceledik.

3.1. Cümcümenâme’de bağlama edatları

birle “ile”

birle Eckmann’a göre çekim edatları altında eksiz halle (zamirlerin genitivi ile de) kullanılanlar olarak tanımlanmıştır. (Eckmann, 2012:56). Karaağaç’a göre ise çekim edatının iki çeşidinden biri olan kelimeleri ve yardımcı cümleleri birleştiren sıralama edatıdır (Karaağaç, 1988:146). Cümcümenâme’de *birle* yapısının/kelimesinin bağlama edatları içinde en çok kullanılanı olduğu görülmektedir. Toplam 27 kez kullanılmıştır.

Méning birle sözleşsün. “Benimle konuşsun” 1b/10.

Allāhu te ālāning fermāni birle “Allahuteala’nın emri ile” 2a/8, 2b/3, 7a/2, 8b/5

Huday azze ve celle (8)-ning fermāni birle “azze ve cellenin emri ile” 8b/8

Huday te ālāning yarlıg birle “Allahuteala’nın emri ile” 10b/10

Bu saltanat birle “Bu saltanat ile” 3a/4.

Melekü’l-mevtni kördüm érse, heybet ve siyāset birle kēldi. “Ölüm meleğinin heybetle, hakim bir eda ve tavırla geldiğini gördüm.” 5a/6-7

yüzüm birle “yüzümle” 5b/3, 5b/5, 5b/7, 5b/8-9

Yetmiş ferişte birle “yetmiş melek” 5b/13

Otlug gürz birle “Ateşli gürz ile” 6a/8

kılıç birle “kılıçla” 6b/7

séning birle “seninle” 7b/2-3

bu şıfat birle “bu hal ile” 8a/1-2

kahrı birle sordu “öfkeyle sordu” 8a/4

közümning uçı birle “gözümün ucuyla” 8a/8

til birle “dille” 9a/10

Bu  uk bet birle “Bu ceza ile” 12a/4.

Teobe birle “tövbeyle” 14a/3

Fazl [u] kereming birle "lütfunla" 15a/3

Öz kudreting birle "kudretinle" 15a/4

Uşbu hāl birle "işte bu hal ile" 15b/9.

Kereming birle "kereminle" 16a/9

hem "da, de"

Boğzumdın narı hem barmadı. "Boğazımdan öteye de varmadı." 10b/2-3

Astını ot üstini hem ot-érür. "Altı da üstü de ateştir." 11b/2.

ki "ki"

Ayıttilar ki ey Bārā Hudāyā bu kelleğa fermān kılğıl, méning birle sözleşsün dép. "Ey Allah'ım bu kafaya buyur, benimle konuşsun, dedi." 1b/9-10

Kördüm ki heybetlig kimseler kélür. "Gördüm ki heybetli kişiler geliyor." 4b/3

Bir sâ atdin kéyin āvāzlar kélđi ki Ğsā aleyhi's-selām aydı. "Bir saat geçtikten sonra sesler gelince İsa aleyhisselam şöyle dedi." 11a/9-10.

kim "ki"

Yā Ğsā Hudāy te ālā selām déđi ve ayıttilar kim ol kelledin her né sorsang cevāb ayıtsun, déđiler. "Ya İsa, Allahuteala selam söyledi ve o kafaya her ne sorarsan cevabını söylesin, dediler." 2a/3-4.

Bildim kim öler-mén dép yığladım. "Öleceğimi anlayarak ağladım." 4a/14-4b/1.

Yā rūhu'llāh bir feriştege buyurđı kim muning boğzını tutunğlar, déđi. "Ey Ruhullah, bir meleğe onun boğazını tutun diye buyurdu." 6a/9-10.

Hudāy te ālāning fermānı yoqtur kim sanga su bérgey-miz, déđiler. "Sana su vermeye Allahuteala'nın izni yoktur, dediler." 10b/6.

tā "ki"

Aslen Farsça bir edat olan ve +dAn... +A kadar anlamını karşılayan tā edatı (Hacıeminoğlu, 1992:85), Çağatay Türkçesinde ki bağlacı karşılığı kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1992:193).

Her né kılğan yahşı ve yaman amelningni fütügil tā kıyāmet küni séndin bizge hüccet bolmağay. "Yaptığın her iyi ve kötü amelini yaz ki kıyamet günü senden bize bir bahane olmasın." 7a/2-5.

Her né körgen ve eşitkeningni ayıtğıl tā bendeler Ğ ibret alsunlar. "Gördüğün ve işittiğin her şeyi söyle ki kullar ibret alsınlar." 12b/9-10.

taħı "ve, ama, fakat, buna rağmen"

Cümcümenāme'de *taħı* yapısı/kelimesi 1 defa *fakat*, 5 defa *ve* bağlacı yerine kullanılmıştır. *Her né tabıbler bolsa kélsün dép yarlığ kıldım. Barça tabıbler kélip Ğ ilāc kıldılar taħı ziyāderek boldı. "Ne kadar doktor varsa gelsin diye emrettim. Bütün doktorlar gelip ilaç yaptılar fakat (hastalığım) daha da arttı." 4a/7-10.*

Yığladım hıç kim feryādımğa yétmedi taħı ol sa Ğt āvāz eşittim. "Ağladım, hiç kimse feryadımı duyup da gelmedi ve o saat (bir) ses duydum." 4b/1-2.

Her né unuḡan günāhumnu yādımğa keltürdiler taḡı ayıttılar. "Unuttuḡum her ne günahım varsa hatırıma getirdiler ve (şöyle) söylediler." 7b/1-2.

Her yanımdın tişley kiriştiler taḡı ol sa ° at ° arşdın āvāz kēldi. "Her tarafımdan dişlemeye başladılar ve o saat arştan (bir) ses geldi." 9a/3-5.

Andın kēyin méni suḡa élttiler taḡı arıḡdaki suḡa saldılar. "Ondan sonra beni suya götürdüler ve nehirdaki suya bıraktılar." 11a/4-5.

İlāhī bu bendeni sén bilür-sén né ° amel kılıp édi, munıng ° azābını köterding taḡı ol dünyāğa iberür-sen. "Ey Allah'ım, bu kulun ne amel ettiḡini sen biliyorsun, ne amel etmişti de bunun azabını kaldırdın ve dünyaya gönderiyorsun." 12a/9-10.

ve "ve"

Ve yapısının / kelimesinin bütün kullanımına "ve" anlamında kullanıldıḡı görülmektedir.

Yā İśā, Hudāy te āla selām dedi ve ayıttılar kim ol kelledin... "Ey İsa, Allahuteala sana selam söyledi ve o kafatasına..." 2a/2-3

Tört ming ak ton kēygen kulum bar érđi ve yana tört ming kulumğa dürr cevāhir yāḡütđin tād-ı muraşsa ° kēydürüp adlımda yürütür érđim. "Dört bin beyaz elbise giyen kulım vardı ve yine dört bin kuluma inciden, cevherlerden ve yakutlardan yapılmış süslü tac giydirip önümde yürütürdüm." 2b/13.

Ol halde ḡasret ve nedāmet sūd kılmadı. "O durumda üzüntü ve pişmanlık fayda etmedi." 4b/12

ḡaḡ sübhānehü ve te °ālā séni ve méni yarattılar. "Allahu Teala seni ve beni yarattı." 4b/14

Yahşı ve yaman °amelingni fütügil. "İyi ve kötü amel(ler)ini yaz." 7a/3.

Her né körgen ve eşitkeningni ayıtḡıl. "Gördüḡün ve işittiḡin her şeyi söyle." 12b/9-10.

yana / ve yana "başka, diḡer"

Eserde yana kelimesi daha çok diḡer manasında kullanılmıştır.

Maşrıḡ maḡrib ḡalḡının yürekleri yarılır érđi ve yana bir feriştege buyurđı. "Doḡu ve batı halklarının yürekleri parçalanırdı başka bir meleḡe buyurđı." 6a/3

Munıng ḡol ayaḡlarını tutunglar, tépremesün dép ve yana otuz feriştege buyurdılar. "Bunun kollarını ve ayaklarını tutun, hareket etmesin diye diḡer otuz meleḡe buyurdular." 6a/5-7.

Bir ayaḡımınḡ aralıḡdın atlıḡ kişi ékki kün yügürse, yana bir ayaḡımınḡ arasıḡa yétmes érđi. "Bir ayaḡımın yanından atlı (bir) kişi iki gün koşsa, diḡer ayaḡımın yanına ulaş(a)mazdı." 8b/10-13.

3.2. Cümcümenāme’de çekim edatları

bölek “+dAn başka, ayrıca”

Ayrılık, başkalık ifade eden bir çekim edatıdır.

Andın bölek leşkerimning ħaddi yok érdi “Bundan başka askerimin sayısı belli değildi.” 3a/3-4.

Anung derecesini Ĥudāy te ālādın bölek kişi bilmes érdi. “Onun mertebesini Allahuteala’ dan başka kimse bilmezdi.” 16a/4-5.

kéyin “+den sonra”

Eckmann’a göre (2012:59) çekim edatları içinde ablativle kullanılanlar arasındadır. Zaman ifade eden bir çekim edatıdır.

Cān bérgeñdin kéyin tofrağda defn kıldılar. “Can verdikten sonra toprağa defnettiler.” 6b/8-9

Andın kéyin qahrı birle sordu. “Ondan sonra öfkeyle sordu.” 8a/3-4

Andın kéyin tinimge yetmiş pöst peydā boldı. “Ondan sonra derimde yetmiş deri oluştu.” 9a/1

Andın kéyin méni suğa élttiler “Ondan sonra beni nehre attılar” 11a/4

Bir sārātdin kéyin āvāzlar kélđi. “Bir saat geçtikten sonra sesler geldi.” 11a/9

Andın kéyin ħağlarını kıllarığa bérgeyler. “Ondan sonra amel defterlerini ellerine verecekler.” 11b/10-11

Ĥudāy te ālā üç ming yıldın kéyin Mālikğa fermān kıldı. “Allahuteala iç bin yıl geçtikten sonra Malik’e buyurdu.” 12a/6-7

narı “+dAn öteye”

Eckmann’a göre (2012:59) ablativle kullanılan bir çekim edatı olup yer-yön ifade etmektedir.

Boğzumdın narı hem barmadı. “Boğazımdan öteye de varmadı.” 10b/2-3.

Bu kimselerdin bir kaşuk su tiledim, bu tām boğzumdın narı bargay dép. “Bu yemek boğazımdan öteye gitsin diyerek bu kişilerden bir kaşık su istedim.” 10b/4-5

sarı “+A doğru”

Eckmann (2012:58) tarafından zamirlerin genitivi ile kullanılan bir çekim edatı olup yer-yön ifade etmektedir.

Méning sarı yüzlendiler. “Bana doğru yöneldiler.” 4b/5.

Ĥarındaşlarım sarı baktım. “Kardeşlerime doğru baktım.” 4b/9-10.

Yılan çayanlar méning sarı yüzlendiler. “Yılanlar ve çayanlar bana doğru yöneldiler. 10a/3-4

üstün -astın “üstünde-altında”

Yer ifade edebi bir çekim edatıdır.

Bir yüzi üstide, (bir yüzi astıda) “bir yüzü üstünde, bir yüzü altında” 5a/14

Mening başım üstinide “başım üstünde” 5b/14

üze “üzerinde”

Eckmann’a göre (2012:58) zamirlerin genitivi ile kullanılan ve yer-yön ifade eden bir çekim edatıdır.

Yol üzeside bir kuruş kelle yatadur. “Yol üzerinde bir kafatası duruyor(du)” 1b/6-7

3.3. Cümcümenâme’de cümle başı edatlar

eger “eğer”

Karaağaç (1988:146) tarafından çekim edatlarının iki çeşidinden bir olup yardımcı cümleyi esas cümle ile birleştiren bağlama edatıdır. *Eger* yapısının / kelimesinin “eğer” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Eger anıng kulluğunu fermāniça yürüsem manga bu azāblar bolmas érdi. “Eğer onun kulluğunu yerine getirip emrince hareket etseydim bana bu azaplar yapılmazdı” 5a/1-2

Eger méning tilimni tutmasalar érdi feryād kılur érdim. “Eğer benim dilimi tutmasalardı, feryat ederdim.” 6a/2-3.

ve tahtı “ayrıca”

Eckmann’a göre (2012:63) kelime ve baş cümleleri bağlayan bağlama edatı olan *ve tahtı* yapısının / kelimesinin “ayrıca” anlamının yanı sıra “bunun üzerine” anlamında da kullanıldığı görülmektedir.

ve tahtı ming ak tévege hazinemning açkısını yükletip... “Ayrıca bin beyaz deveye hazinemnin anahtarını yükletip...” 3a/8

Tahtı bir ferişteg “Bunun üzerine bir melek”

3.4. Cümcümenâme’de karşılaştırma-denkleştirme edatları

hem...hem... “hem hem”

Karşılaştırma-denkleştirme edatı olarak kabul edilen bu edat (Argunşah, 2013:144), Karaağaç (1988) ve Eckmann (2012) tarafından bağlama edatı olarak kabul edilmiştir.

Yā Rūḥullah, dūzahlarınng astını (2) ot, üstüni hem otérür. “Ey Ruhullah, cehennemlerin hem altı hem üstü ateştir.” 11b/2

3.5. Cümcümenâme’de benzetme edatları

dék “gibi”

dék yapısının / kelimesinin bütün kullanımlarda “gibi” anlamına geldiği görülmektedir.

Hîç yüzini üstünki yüzi dék yaḥşıraq körmedim. “Hiçbir yüzünü üstteki yüzü gibi iyi görmedim.” 5a/14 – 5b/1

Başımning çoḅgluḅı taḅlar dék boldu. “Başımın iriliği daḅlar gibi oldu.” 8b/9

Başımning çoḅgluḅı téve dék. “Her birinin büyüklüğü deve gibi (idi). 9a/2-3

Açığ zehr d k “acı zehir gibi (idi)” 10b/8

ıy met k ni yüzi talun ay d k bolğay. “Kıyamet günü yüzü dolunay gibi olur.” 14a/4-5.

3.6. C mc men me’de  nlem edatları

C mc men me’de  nlem edatlarından daha çok *y * “ey” kullanılmıştır. Onu sırasıyla *ay*, *vay*  nlemleri takip etmektedir.

ay vay “ah vah”

Eckmann’a göre duygulanma edatıdır. (Eckman. 2012:61). Karaağ a göre ise heyecan edatıdır (Karaağ , 1988:145).

Ay vay kim andın yamanrak iř bolmağay. “Ah vah ki ondan daha kötü bir iř olmayacak” 7a/9.

Ay vay asret  g n h bisy r kılğan bende-durur-m n “Ah vah ki çok günah işleyen (bir) kulum.” 7b/6-7.

ey “ey”

Seslenme ifade eden çağırma edatıdır. Karaağ  (1988:145) hitapta veya bir kimseyi çağırma edatı olarak kabul etmiş, Eckmann (2012:61)  nleme edatı olarak ifade etmiştir.

B r -Hud y  “Ey Allah’ım!” 1b/9.

Ey  st h n “Ey kemik!” 2a/5-6.

Ey kelle manga aber b rgil “Ey kafa! Bana haber ver.” 2a/14.

Ey feriřtelerim “Ey meleklerim!” 6a/12.

Ey  ř  “Ey asi!” 6b/1.

Ey düřmen “Ey düřman!” 8b/1.

y  “ey”

Seslenme ifade eden çağırma edatıdır. Karaağ  (198:145) hitap edatı olarak sayarken Eckmann (1988:60-61)  nleme edatı olarak kabul etmiştir. Eserde en çok kullanılan edat türüdür.

Y  řs  “Ey İsa!” 2a/2.

Y  Sult n-ı Cümcüme “Ey Cümcüme Sultan!” 3a/11, 9a/6

Y  Cümcüme “Ey Cümcüme” 3b/13, 5b/2, 5b/11,6b/5, 6b/10, 11a/6, 11a/10, 13a/10

Y  R hu’ll h “Ey Ruhullah!” 2b/3, 6b/6, 3b/6-10, 4a/1, 5a/3, 5a/9, 5b/12,6a/6, 6b/13, 7b/9, 9a/9, 9b/11, 11a/7, 11b/1, 11b/5, 12b/6, 13a/1, 13b/4, 13b/11,14b/1

Y  İl he’l-a  (10)-lemin “Ey  lemlerin rabbi” 16a/9-10

Sonuç

Çalışmadan hareketle tek başına bir görevi ve anlamı olmayan edat türündeki yapıların cümlede diğer sözcüklerle anlam ve görev kazanarak tarihi lehçeler içinde Çağatay Türkçesinde de aktif olduğu Cümcümenâme’deki örneklerden hareketle tespit edilmiştir. 31 varak dahilinde 379 satırdan oluşan eserde toplam 117 tane edat ve edat görevli yapı bulunmaktadır. Bulunan edatlara bakıldığında sınıflandırmada yer alan 9 edat çeşidinden *bağlama edatları*, *çekim edatları*, *karşılaştırma-denkleştirme edatları*, *ünlem edatları*, *cümle başı edatlar ve benzetme edatları* olmak üzere 6 çeşit edat yer almaktadır.

Bağlama edatları: 8 farklı yapı ve bunlara bağlı olarak 54 kullanım,

Çekim edatları: 6 farklı yapı ve bunlara bağlı olarak 17 kullanım,

Karşılaştırma edatları: 1 yapı ve buna bağlı olarak 1 kullanım,

Benzetme edatları: 1 yapı ve buna bağlı olarak 1 kullanım,

Cümle başı edatlar: 2 yapı ve buna bağlı olarak 4 kullanım,

Ünlem edatları: 3 farklı yapı ve buna bağlı olarak 40 kullanım tespit edilmiştir.

Kullanım sıklığına bakıldığında, en çok **yā “ey”** ünlem edatının kullanıldığı (32 kez) görülmüştür. Bunun sebebi, metnin dini içerikli oluşuna ve seslenme ünlemlerinin fazla kullanılmasına ve bu kullanımların sık sık tekrar edilmesine bağlanabilir. İkinci sırada 27 kullanımla **birle “ile”** bağlama edatı (27 kez) gelmektedir.

Mevcut edatların dağılımı şöyledir:

Bağlama edatları	Çekim edatları	Cümle başı edatlar	Karşılaştırma-Denkleştirme edatları	Benzetme edatları	Ünlem edatları
<i>birle</i> (27) “ile”	<i>bölek</i> (2) “+dAn başka,ayrıca”	<i>eger</i> (2) “eğer”	<i>hem...hem...</i> (1) “hem hem”	<i>dék</i> (6) “gibi”	<i>ay vay</i> (2) “ah vah”
<i>hem</i> (2) “da de”	<i>-kéyin</i> (7) “+den sonra”	<i>ve tahu</i> (2) “ayrıca”			<i>ey</i> (6) “ey”
<i>ki</i> (2) “ki”	<i>narı</i> (2) “+dAn öteye”				<i>yā</i> (32) “ey”
<i>kim</i> (6) “ki”	<i>sarı</i> (3) “+A doğru”				
<i>ta</i> (2) “ki”	<i>üstün-astın</i> (2) “üstünde- altında”				
<i>tahu</i> (6) “ve,fakat”	<i>üze</i> (1) “üzerinde”				
<i>ve</i> (6) “ve”					
<i>yana/ve yana</i> (3) “başka,diğer”					

Kaynakça

- Akgül, B. (1967). *Gene Edat Tümleçleri*. Türk Dili, (17), s.195.
- Argunşah, M. (2002). *Kirdeci Ali Kesikbaş Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atay, A. (2018). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*. Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Boz, E. (2018). Sözlükler İçin Yeni Bir Dilbilgisel Bilgi Önerisi: İlgeçlerin Atadıkları Biçimbirimler, TEKE Dergisi, (7), s. 2.
- Cemiloğlu, İ. (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Demir N. & Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümce Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan, N. (2014). Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı, Dil Araştırmaları Dergisi, (15), s. 105-119.
- Eckmann, J. (2012). *Küçük Çağatay Grameri* Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, (10), s. 41-64.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Efendioğlu, S. (2007). *Edatların Sınıflandırılması*. Erciyes Dergisi, 30 (353), s. 27-29.
- Ergin, M. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gencan, T.N. (2001). *Dil Bilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gencan, T.N. (1968). *Edatlar ve Edat Tümleçleri*. Türk Dili, (17), s. 198.
- Haceminioğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karahan, L. (1999). *Türkçe Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2007). *Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi İle İlgili Kabuller Üzerine II (Cümlelerin Öğeleri)*. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, (20), s. 119-129
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toker M. & Uygun M.(2017). *Çağatayca Cümcümenâme*. Konya:Palet Yayınları.
- Toparlı, R. (2011). *"Son Çekim Edatları"*. Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. s. 544-546.